

*Bu rubrika altında 5-ci sayımızdan etibarən başladığı-
mız silsilə yazını yekunlaşdırırıq. Bununla bağlı oxucularımı-
zı maraqlandıran sual, onların rəy və təkliflərindən ibarət
məktublarını gözləyir, üçüncü məqaləni diqqətinizə veririk.*

Simli alətlər

Saz

Saz təzanə (mizrab) ilə çalınan simli çalğı alətidir. O, ulu ozan sənətinin davamçısı olan aşiq və saz-söz sənətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Saz eyni zamanda türk dünyasının, türk mədəniyyətinin rəmzlərindən biridir. Sinkretik, yəni özündə çalğı, oxuma, şer demə, söz və dastan ifaçılığı, aktyor və rəqs (plastika) sənətlərini birləşdirən saz-söz sənəti, müğam sənəti ilə yanaşı, Azərbaycan milli mədəniyyətinin ən əski qatları ilə bağlıdır. Qədim türkdillil xalqlarda şaman, qam, oyun, baxşı, yanşaq, varsaq və nəhayət, ozan kimi tanınan sənətkarlar bugünkü aşığın əcdadları sayılır. Ozan sənəti minilliklər və yüzilliklər boyu böyük təkamül yolu keçərək, aşiq sənətinə çevrildiyi kimi, qopuz da ona oxşar təkamül yolu keçərək saz aləti şəklini almışdır. Saz artıq Şah İsmayıl Xətəinin dövründə (XVI əsr) indiki şəklini almışdı. Şah İsmayıl Xətəinin könlü oxşayan qoşmalarının birində saz belə tərənnüm edilir:

**Bu gün ələ almaz oldum mən sazım
Ərşə dirək-dirək çıxar mənim azım
Dörd iş vardır hər qarındaşa lazım
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.**

Azərbaycan sazi türkdillil xalqlar arasında yayılmış saz və ona oxşar alətlərdən çalğı texnikası, səsyayımı (akustika) baxımından danılmaz üstünlükləri ilə seçilir. Sazın çanağı tut ağacının seçmə növlərindən, qolu isə qoz ağacından hazırlanır. Çanağın gövdəsi bir-birinə bərkidilmiş tək sayda (adətən 9) taxta "qabırğa"lardan yığılır. Bu "qabırğa"lar qol ilə çanağı birləşdirən "küp" adlı kiçik hissənin üzərində yığılır və sonra qol əlavə edilir. Çanağın üstü nazik taxta üzülklə örtülür və qoluna 16-17 pərdə bağlanılır. Azərbaycanda ölçüləri ilə fərqlənən tavar saz və yaxud ana sazın 9, bəzən 8 simi, ondən bir qəddər yığcam orta, yaxud qoltuq sazın 6, bəzən 7 simi, kiçik cürə sazın isə 4-6 simi vardır. Vaxtilə simlər yüksək keyfiyyəti poladdan hazırlanıb, gümsü suyunə salınarmış. Onlar heç zaman paslanmaz və çox az halda qırıqlarmış. Xalq çalğı alətləri orkestrində saz solo alət kimi istifadə olunur. Adətən, bunlar qoltuq və ya cürə sazlardır.

Saz, əsasən, giləs ağacının qabığından hazırlanmış təzanə ilə səsləndirilir. Çox hallarda alətin qolu və çanağın yan tərəfləri təbii sədəflə bəzədilir. Əsas saz hesab edilən tavar sazın ümumi uzunluğu 1 200 mm, çanağının dərinliyi 200 mm olur. Onun diapazonu 1-ci oktavanın do səsinədən 2-ci oktavanın sol səsinə qədərdir.

Tar

Azərbaycan simli musiqi alətləri arasında texniki və dinamik imkanlarına görə müasir tar ən mükəmməl və təkmil çalğı alətidir. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov tarın texniki ifaçılıq imkanlarına, akustik səslənmə xüsusiyyətlərinə istinad edərək yazır: "Tar Şərç musiqi təhsilini artırmaqla alətlərdən ən qiymətli və ən mühümüdür". "Tar" sözünün farsca lügəti mənası tel, sap deməkdir. Başqa musiqi alətləri kimi, təbiidir ki, müasir tar da özündən əvvəlki qədim simli musiqi alətlərinin əsasında yaranmış və əsrlər boyu formalaşmışdır. Tarın adına orta əsr klassiklərimizdən Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının əsərlərində rast gəlmək olur. N.Gəncəvinin "İsgəndənmə" əsərində şair tarı belə təsvir edir:

**Müğönni, tək birə gecə də çal tar,
Məni bu dar yolda əzəbdən qurtar!
Bəlkə, genişlənsin, açılıs yolum,
Köküm, bu daşlıqdan asudə olum...**

Dü tar, se tar, çahar tar, pənc tar və şeş tar kimi simli musiqi alətləri tarın müxtəlif növləri hesab edilir. Əbdülqadir Marağı "Məqəsid əl-əlhan" əsərində şeş tar (6 simli) barədə məlumat verərək, onu geniş təsvir etmişdir. Orta əsr rəsm əsərlərində də tarın təsvirinə rast gəlmək olur. 1816-cı ildə Əbu Qasım Təbrizinin yağılı boya ilə çəkdiyi "Tarçalan qız" əsəri bu baxımdan maraqlıdır. XIX əsri II yarısında Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (Sadıqçan: 1846-1902) tərəfindən tarın quruluş və formasında dəyi-

şikliklər edilmis, simlərinin sayı artırılaraq 5-dən 11-ə çatdırılmışdır. O, tarın tutma qaydasında da dəyişikliklər edərək tarı diz üstündən sinəyə qaldırılmışdır. Müasir tar ifaçılığı XX əsrdə daha güclü inkişaf mərhələsinə başlamışdır. Belə ki, 1931-ci ildə Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin təşəbbüsü ilə yaradılmış ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrində tar aparıcı alət kimi əsas yeri tutmuşdur. Əsası Ü.Hacıbəyov tərəfindən qoyulmuş notlu ifaçılıq məktəbi tarın texniki və bədii imkanlarını daha da artırmışdır. Tar, əsasən, muğam üçlüyünün tərkibində (tar, kamança, qaval) aparıcı alət kimi istifadə edilib və bu gün də muğam sənətinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Muğam operalarında solo oxumaları tarın müşayiəti ilə aparılır. Azərbaycan bəstəkarları tar ilə orkestr üçün bir çox irihəcmli konsertlər yazmışdır. Quruluş və forma etibarilə ilə başqa simli musiqi alətlərindən fərqli olan tar, əsasən, üç hissədən – çanaq, qol və kəllədən ibarətdir. Tarın çanaq hissəsi tutdan, qol və kəllə hissələri isə qoz ağacından hazırlanır. Ümumi uzunluğu 850 mm, çanağının hündürlüyü 165 mm, eni 185 mm-dir. Qoluna 22 pərdə bağlanır. Çanağının üzərinə mal ürəyinin pərdəsi çəkilir. Müxtəlif diametrlı 11 metal simləri vardır. Sümkük və ya ebonitdən hazırlanmış kiçik mizrabla səsləndirilir. Simlər üç qrupa bölünür:

1. Ağ, sarı və kök simlər (hər biri bir cüt olur).
2. Kök sim (tək qalın sim yalnız muğamla ita olunur)
3. Zəng simlər (cingənə; iki cüt olur).

Tar sinəyə üfüqi tutulur, sağ əlin biləyi ilə çanaq hissəsi döşə sıxılır, simlər baş və şəhadət barmaqlarının arasında tutulmuş mizrab vasitəsi ilə ehtizaza gətirilir. Tarın qolu sol əlin baş və şəhadət barmaqları arasında sıxılır, sağ əlin ehtizaza gətirdiyi simlər sol əlin şəhadət, orta və digər barmaqları ilə müxtəlif pərdələri sıxmaqla çalınır. İfa zamanı texniki və bədii imkanları təmin etmək üçün tel və müxtəlif mizrabvurma üsullarından, ştrixlərdən istifadə edilir. Üst-mizrab, alt-mizrab, üst-alt-mizrab, alt-üst-mizrab, rux (sağ-sol) mizrab, santur-mizrab (üst-alt-mizrab) və digər ştrixlərdən əlavə, lal barmaq dartma (vibrasiya), sürüşdürmə barmaq (qlissando) kimi ştrix və üsullardan da istifadə olunur. İfaçı mizrabı simə vuraraq tarı döşünə sıxmaqla sesi uzun müddət dalğalandırır. Alınmış bu fasilə zamanı yaranan effekt "xum" adlanır. Tar üçün notlar "do" sistemli metso-soprano açarında yazılır. Tarın səs düzümü xromatik olub, 2,5 oktavı əhatə edir. Diapazonu kiçik oktavın "do" səsinəndən ikinci oktavın "sol" səsinə kimidir.

Kamança

Kamanla çalınan simli musiqi alətidir. Müxtəlif növləri başqa adlarla Şərq və Orta Asiya xalqları arasında yayılmışdır. Kamança ifaçılığının Azərbaycanda yüksək inkişafı XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xanəndəlik sənətinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. İlk nümunələri

balqabaqdan, hind qozundan hazırlanır, fil sümtüyü ilə bəzədilmişdir. Bir və ikisimli kamançanın nə vaxtsa yaylı qopuzdan formalaşması güman edilir. Kamança orta əsr klassiklərinin əsərlərində geniş təsvir olunmuşdur. XVI əsr Təbriz rəssamlığı məktəbinin nümayəndəsi Mir Seyid Əlinin "Musiqi məclisi" rəsm əsərində bərbət, dəf və kamança alətləri təsvir edilmişdir. Əbdülqadir Maraği əsərlərində başqa musiqi alətləri ilə yanaşı, kamançanın da adını çəkmiş və onun haqqında məlumat vermişdir. XVII əsrdə Azərbaycana səyahət etmiş alman səyyahı E.Kempfer kamançanın üçsimli və bəzən də dörsimli alət olduğunu, çox gözəl səs tembrli ilə səsləndiyini qeyd edir. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında kamança belə təsvir edilir:

**Kaman musa kimi yanır, inləyir,
Çalan xanəndəni durub dinləyir.
Oxuyan bir gözəl qəzəblədi
Bu keyfi-ışrətı çox aqlaşladı.**

Keçən əsrdə üçsimli, dörsimli və hətta beşsimli kamançanın mövcudluğu məlumdur. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafiya fondunda saxlanılan XIX əsrə aid beşsimli kamança bu baxımdan maraqlıdır. Həmin muzeydə görkəmli bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyova məxsus olan bir kamança da nümayiş etdirilir. Üç simdən ibarət olan bu kamançanın çanaq və qol hissələri yüksək zövqlə təbii sədəflə bəzədilmişdir. XIX əsrə aid edilən bu alətin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, onun çanağı yan hissədə sağıqlı səhəli kəsilmiş və üzərinə dəri çəkilmişdir. Kamança çanaq, qol və çanağın içərisindən keçərək, onun hər iki hissəsini birləşdirən şişdən ibarətdir. Çanaq, qol və aşıqlar qoz ağacından xüsusi dəzgahda yonulma üsulu ilə hazırlanır. Çanağın üzünə nərbə bəliğin dərisindən hazırlanmış üzülük çəkilir. Alətin səslənməsinin yaxşı təmin edilməsində qol ilə simlər arasındakı məsafənin dəqiq təyin edilməsi vacib şərtidir. Ümumi uzunluğu 700 mm, çanağının hündürlüyü 175 mm, eni 195 mm-dir. Diapazonu kiçik oktavın "lya" səsinəndən üçüncü oktavın "bi" səsinə kimidir. Kamança üçün notlar "sol" açarında yazılır və yazılışından bir ton yuxarı səslənir. Xalis kvarta, kvinta intervalları ilə köklənir.

Qanun

Yatıq sazlar ailəsinə mənsub olub, dartımlı-simli musiqi alətidir. Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda ərazisində tarixən geniş yayılmışdır. Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının əsərlərində qanun haqqında məlumat verilmişdir. XII əsrdə yaşayıb-yaratmış, Şərq musiqi el-

mini dərinədən bilən şairə Məhəməti Gəncəvi qanun və çəng alətlərinin məharəti ifaçısı olmuşdur. Əsasən, qanunlar tərəfindən ifa edilən bu aləti Füzuli "Yeddi cam" əsərində belə təsvir etmişdir:

**Bir gün gecə məclisimiz vardı ki, ondan
Çox-çox uzağa qalmış idi dərd, qom, hicran.
Xam nağmələrə edərək ələmi mōmmun,
Bir huri-mələk çalırdı iri bir qanun.**

Qanun miniatür sənət əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Uzun tarixi inkişaf yolu keçən bu alət zaman-zaman formalaşmağa dövrümüzə kimi gəlib çatmışdır. Üzeyir

Hacıbəyov qanunun keçmişdə də təkmil alət kimi istifadə edildiyini qeyd edərək yazır: "Bu gün hər bir musiqiçi üçün piano çala bilmək vacib olan kimi, Şərq musiqiçiləri də öz çalğılarından əlavə, qanun çalmağı dəxi borc bilirmişlər". Qanunun tərəfləri müxtəlif bucaqlı taxta tutdan ibarətdir. Alt və yan hissələr ağcaqayın, qoz və digər bərk ağac materiallarından hazırlanır. Alətin üst hissəsinin 3/4-ü 4 mm qalınlığında şam ağacından olan taxta üzülükə, qalan hissəsi isə balıq dərisi ilə örtülür. Ağac-la örtülən hissədə üç rezonator oyduğu olur. Dəri ilə örtülmüş hissədə isə alətin eni boyu bütöv bir taxta xərək yerləşir. Simlər alətin gövdəsindəki xüsusi oyuqlara bərkidilərək bu xərəyin üzərindən keçib aşıqlara bağlanılır. Aşıqlar olan hissədə simlərin altında demir linglər yerləşir. Bu linglərlə simlər qaldırılıb-əndirilərək ton və yarımtonlar əldə edilir. Qanuna üçləşdirilmiş 24 sıra (ümumi sayı 72) sim bağlanılır. İlk dövlərdə simlər bağırısaqdan və ya ipək sapdan xüsusi üsulla hazırlanmışdır. Hazırda kapron simlərdən istifadə edilir. Diz üstünə qoyulan qanun hər iki əlin ədəz barmaqlarına taxılmış demir üsküklərin arasında yerləşdirilən ebonit mizrablarla səsləndirilir. Alət içərisi dördkünc demir açar vasitəsi ilə köklənir. Qanunun ümumi uzunluğu 800-900 mm, eni 380-400 mm, qalınlığı 40-50 mm-dir. Diapazonu böyük oktavın "sol" səsinəndən ikinci oktavın "si bemol" səsinə kimi üç oktava yarımdır. Diatonik səs düzümünə malikdir. Qanundan xalq çalğı alətləri orkestrinin və ansamblarının tərkibində müşayiətçi və solo alət kimi istifadə olunur.

Ud

Əsasən Ərəbistan, Türkiyə, İran və bir çox Şərq xalqları arasında geniş yayılmış mizrabla çalınan simli-dartımlı musiqi alətidir. Ud ərsəz olub, "ağac" mənasını daşıyır. Ud haqqında ilk dəfə Mosullu İshaq İbn İbrahim (767-849), daha sonralar isə Əbu Nəsr Fərabinin (870-950) əsərlərində məlumat verilir. Orta əsrlərdə Yaxın Şərq mədəniyyətinin inkişafında udun çox böyük

qədim yunan filosofu Platonun adı ilə bağlıdır. Udu təkmilləşdirilməsində, onun yeni səs düzümünün yaradılmasında Səfəddin Urməvinin çox böyük xidməti olmuş və həm də udda məharətlə çalmışdır. Udu özünəməxsus qüdrətli səsinə dahi Füzuli "Yeddi cam" əsərində belə təsvir etmişdir:

**Bir gün yeni mən nəşəli bir bəzm düzəldim,
Mən bu işi bir hikmət üçün bərgəzər etdim.
Bir ud sədəsi bu zaman qalxdı həvayə,
Yandı, tütünü çıxdı mənəm övci-səmayə.**

Miniatür sənət əsərlərində udun təsvirinə də rast gəlmək olar. Qədim udun dörd simini od, su, torpaq və hava ilə müqayisə etmişlər. Birinci sim "zir", ikinci "məna", üçüncü "mislas", dördüncü "bəm" və sonralar əlavə edilmiş beşinci sim "had" adlandırılmışdır. Qədim ud esrlər boyu quruluş və forma etibarilə işləh edilmiş, dövrümüzə qədər təkmil bir alət kimi gəlib çatmışdır. Ərəblər tərəfindən İspaniyaya gətirilmiş ud, sonralar Qərb ölkələrində lünya adı ilə geniş yayılmışdır. Müasir udun beş qoşa, bir tək (cəmi on bir) simi olur. Ud, çanağı sağ dizin üzərinə qoyularaq ifa edilir. İpək sap, bağırsağ və xüsusi kaprondan hazırlanmış simlər bir-birinə kvarta münasibətində köklənir.

Ud armudvarı çanaqdan, qol və aşıqlar yerləşən kəllədən ibarətdir. Alətin çanağı yığma üsulu ilə bir neçə hissədən, əsasən, sənədl, qoz və armud ağaclarından hazırlanır. 5 mm qalınlığında olan bu taxta hissələr (qabırğalar) xüsusi qəliblərdə istiyə verilərək lazımı ölçüdə əyilib və hissə-hissə yığılır. Çanağın üzü 5 mm qalınlığında şam ağacından hazırlanmış taxta üzülükə örtülür. Ümumi uzunluğu 850 mm olan udun çanağının eni 350 mm, uzunluğu 480 mm, hündürlüyü 200 mm olur.

Udu diapazonu böyük oktavın "mi" səsinəndən ikinci oktavın "fa" səsinə kimidir. Solo və müşayiətçi alət kimi orkestr və ansambların tərkibinə daxil edilmişdir.

**Məcnun Kərimov,
sənətşünaslıq namizədi**